

Csuka Zoltán és a délszláv irodalom

„Mi minden kell egy igazi hídhoz: vas, beton, veríték, s mégis mennyi készül belőlük s milyen hamar. [...] Egy szellemi hídhoz látszólag sokkal kevesebb kell. Egyetlen lélek, ki mint a mesebeli órjas, keresztül fekszik a folyón s átsétáltatja magán az elválasztottakat. Mi az oka, hogy az ilyen hidak mégis sokkal ritkábbak s nehezebben is készülnek el? Kevés az órjas vagy szélesre nőttek a folyók? Vagy a tömeg hagyja ott a hídul lefeküdtet, amíg az el nem únja magát s bosszúsan feltápszakodik?”

(Németh László: Most, Punte, Silta)

A délszláv irodalmak fordításához Csuka Zoltán a húszas évek második felében kezdett. „A legelső vers, melyet fordítottam, a Bács megyei Naplóban jelent meg, hírfejként a már klasszikusnak számító Tin Ujević horvát költő *Hétköznapi sirám* című költeménye.”¹ A filológiai kutatások másról tanúskodnak, több mozzanatban módosítják ezt a visszaemlékezést. Tin Ujevićet a belgrádi rendőrség 1925 végén hazaszuppolta szülőföldjére, Makarskába. Tin bohémségeit, színes kalandjait a jugoszláviai magyar lapok is élénken követték, de nemcsak a különbségeket látták meg, hanem felfedezték a költő kivételes szépségű költeményeit is, fordítani kezdték verseit. Ezekkel az eseményekkel kapcsolatban írt Csuka Zoltán *Tin, az elzsuppolt beogradi faun* címmel a *Vajdaság* hasábjain egy finoman érző, látató írást, amelyben illusztrációként a *Hétköznapi sirám* strófáit közli.² A verset csak részletekben ismerteti. A teljes közlés, mint visszaemlékezésében is állítja, a *Bács megyei Napló* hírfejként jelent meg.³ A költeménynek tehát ez az első integrális közlése. A tanulmányban szemelvényesen ismertetett fordítás és a vers első közlése között időbeli és fordítási eltérések mutathatók ki, amelyek élénken tanúskodnak a műfordítói munka minél

¹ Csuka Zoltán: *Életem, emlékeim, találkozásaim*. Budapest, 1973. 20.

² Csuka Zoltán: Tin, az elzsuppolt beogradi faun. *Vajdaság*, 1925. nov. 17. 265. sz. 3.

³ Tin Ujević: Hétköznapi sirám. *Bács megyei Napló*, 1925. nov. 28.

jobb, adekvátabb kifejezéskereséséről. Ezeknek a mesterségbeli problémáknak a vázolására érdemes külön tanulmányt is szentelni. Jelenleg a kérdés filológiai felvetésére szorítkozom csak. A *Hétköznapi sirám* című vers teljes közlését néhány nappal megelőzi a *Csillagok a magasságban* című vers közlése.⁴ Valójában ez az első önálló Csuka-fordítás. Ezt a verset egy kisebb esszének beillő ismertetés követi.⁵ E versekhez még egy fordítás csatlakozik, amely ugyancsak a szabadkai *Bácsmezei Napló*-ban jelent meg, ez pedig *Az örök gyűrű* című költemény.⁶ Tin Ujević költészete elementárisan hatott Csuka Zoltánra, gyakran emlegeti, hogy döntő módon befolyásolta, arra ösztönözte, hogy a jugoszláv költészet termékeivel foglalkozzon, és magyar nyelvre ültesse át azokat. A *Hétköznapi sirám* című költeményt több változatban és néhány évtized távlatából próbálta minél hűbben magyar nyelven tolmácsolni.⁷ Futólag lehet csak megemlíteni, hogy a modern jugoszláv költészetnek ez a leggyakrabban magyarra fordított verse. Ács Károly műfordítói tevékenységének is első produktumai között van. Ezért úgy vélem, nem lenne minden tanulság nélkül való a vers magyarra fordított változatainak a megvizsgálása a magyar műfordítói gyakorlat szempontjából, mert sok mozzanatban megvilágítaná a szerb–horvát–magyar átköltés mindig aktuális kérdését.

Csuka Zoltánnak a Tinről szóló első írásában a „beogradi faun”-t Baudelaire és Verlaine szerb társának tekinti, s izzó, jajongó, égő verseinek gyökereit a szülőföldben keresi. „Ez a Makarska tengerparti város, szűk kanyargó uccákkal, rengeteg napfénnel, ragyogó házakkal, áhítatos templomokkal. Bizonyos, hogy itt a gyökere nemcsak Tin testi, hanem lelki életének, innen hozta magával a bohém életet, azt a mélyréteget, amely verseiben felkéklik. Beogradnak nem kell Tin Ujević, mert a beogradi rendőrségnek nincs sok köze az irodalomtörténethez. Tint visszatoloncolják a most fehérén égő tengerparti városba, ahonnan valaha elindult. De bizonyos, hogy Tin Ujević útját nem lehet megkötni, az máris kifutott a Rend szigorú kezei közül. Tin útja a végtelenbe vezet, a végtelenbe, amely nem ismer határokat...”⁸ A másik írásban azt fejtegeti, hogy mi teszi a botrányokon, a burjánzó anekdotákon és a közönség érdeklődésén túl nagy költővé Tint. A költő kivételes értékét abban látja, hogy verseit végtelenül gondosan cizellálja, hogy versei „sok helyen olyan

⁴ Tin Ujević: Csillagok a magasban. *Vajdaság*, 1925. nov. 26. 273. sz. 3.

⁵ Csuka Zoltán: Tin, a misztikus merénylő. *Vajdaság*, 1925. nov. 26. 273. sz. 3.

⁶ Tin Ujević: Az örök gyűrű. *Bácsmezei Napló*, 1925. dec. 13.

⁷ Tin Ujević: Hétköznapi sirám. In: *Világirodalmi antológia*. VI–2. kötet. Budapest, 1962. 165.

⁸ Vö. a 2. sz. jegyzettel.

lágyan alakítják a szerb nyelvet, amilyen lány csak az olasz nyelv lehet Petrarca szonettjeiben”.⁹

A húszas évek szórványos fordításai között még említésre méltó két Branislav Nušić-mű átültetése. Nušić vígjátékát, *A mindennapi embert* az újvidéki műkedvelők számára fordította le Spasić Velislavval közösen. Újvidéken ekkor volt alakulóban egy kisebb irodalompártoló társaság, amely a szerb–magyar közeledést tűzte ki céljául. E társaság hathatós támogatásával került előadásra az említett vígjáték 1924. december 1-jén. Az előadásra meghívták Branislav Nušićot, aki jelezte is érkezését a szervezőknek, de betegsége miatt mégsem jelenhetett meg. Az előadás a jugoszláviai magyar műkedvelők munkájának jelentős eseménye volt. Állandó magyar színtársulat a két háború között nem volt. A kor politikai viszonyai közepette magyar szó csak dilettánsok ajkáról szólhatott a színpadon. Ezekben az években nagyobb jelentőségű fordítása Csuka Zoltánnak a szerb drámairodalomból Todor Manojlović *A centrifugális táncos* című misztériumjátéka volt, amelyben a szerző az avantgárd művészet eszközeivel hitvallást tett a háború ellen. A színdarab fordítása könyv alakban is megjelent Újvidéken.¹⁰ A másik Nušić-mű, amelyet Csuka Zoltán ezekben az években fordított magyarra, *A község gyermeke* című satirikus regény. Néhány részlete először a *Revü* hasábjain jelent meg, majd 1927 júliusában és augusztusában a *Bácsmezei Napló* közölte folytatásban a teljes szöveget.

Ebben az időben fordította magyarra Csuka Zoltán Žarko Vasiljevićnek a *Négerék énekelnek* című versét, amelyben a költő a világban szétszóródó négerék felszabadítása mellett foglalt állást.¹¹ A húszas években a négerprobléma sok irodalomban megjelenik, így a magyarban is (Radnóti Miklós). Csuka Zoltán költészetében is gyakran felbukkan ez a motívum.

A huszadik század első évtizedeiben a magyar irodalom érdeklődésének középpontjában a nagy nyugati irodalmak állottak. A *Nyugat* mozgalma igyekezett meghonosítani a korszerű irodalmi áramlatokat és stílusokat, a francia irodalomból a parnasszista és szimbolista, a németből az expresszionista és szimbolista, az angolból a viktoriánus-preraffaelista líra eredményeit igyekeztek a műfordítás útján kamatoztatni a magyar irodalom számára, de az olasz futurizmus is megtalálta csatornáit, hogy befolyjon a magyar avantgárd törekvésekbe. Ezt a fő vonulatot színezte a skandináv irodalmak és az orosz irodalom jelenléte a magyar irodalmi köztudatban. A szomszédos népek (lengyelek, csehek, szlovákok, ukrá-

⁹ Vö. a 3. sz. jegyzettel.

¹⁰ Teodor Manojlović: *A centrifugális táncos*. Novi Sad (1931)

42 ¹¹ Žarko Vasiljević: *Négerék énekelnek*. *Kalangya*, 1933. 178.

nok, szerbek, horvátok és szlovének) irodalmának ismerete, értékeinek behozása a magyar irodalmi köztudatba, mint igény és gyakorlat teljesen a perifériára szorult. A természetes kapcsolatok léteztek, de nem jutottak olyan szerephez, mint amilyent az évszázadok folyamán már kivívtak maguknak. Hogy e kapcsolatok visszafejlődtek, bizonyítják az egyes irodalmak fordításbibliográfiái is.

A 20. század első négy évtizedében a délszláv irodalmakból tíznél kevesebb önálló kötetet fordítottak magyarra. Az időszaki kiadványok publikációi sem számosak. A folyóiratok szépirodalmi közlései (fordításai) sporadikusnak mondhatók. Kritikai jellegű szövegek szinte nem is kaptak teret. A *Nyugat* repertóriumja jól példázza ezt a lanyhult érdeklődést, tökéletes betokozódást. A szomszéd népek irodalma felé való nyitást, felélenkülő érdeklődést az avantgárd művészeinek kiadványaiban tapasztalhatjuk újra.

A magyar irodalmi köztudat érdeklődését a szomszédos népek irodalma iránt az első világháború utáni politikai helyzet is nagymértékben befolyásolta. A magyar irodalom földrajzi egysége felbomlott, az egyetemes magyar irodalom több kisebbségi irodalmat kapott. A romániai, csehszlovákiai és jugoszláviai (kisebbségi) magyar irodalom az egyetemes magyar irodalomnak természetes csatornáivá váltak, közvetítettek a szomszédos népek irodalma és az egyetemes magyar irodalom között. Mindegyik kisebbségi irodalom egy-egy nyitott ajtó volt a szomszédság felé. Az értékek áramlása teljes intenzitással megindulhatott mindkét irányba. A kisebbségi irodalmak kezdeményező szerepe e téren elvitathatatlan. A jugoszláviai magyar irodalom is a közvetítő, összekötő, a friss információkat és értékeket nyújtó szerepre vállalkozott.

Csuka Zoltán 1933 augusztusának első napjaiban elhagyja Újvidéket azzal az elhatározással, hogy visszatér Magyarországra, és folyóiratot indít a szomszéd országokban kialakult magyar irodalmak és a szomszéd népek irodalmának, kultúrájának az ismertetésére és kapcsolataiknak a kiépítésére.

Csuka Zoltán Magyarországon nem Budapesten, hanem Érdragyán, a fővárostól kb. húsz kilométernyire telepedett le. Ifjúkori barátjával, a *Krónika* folyóirat egykori munkatársával, a Bauhaus neves építészével és tanárával, Molnár Farkassal házat terveztetett. Ez az érdragyi Napfényház az évtizedek során a délszláv irodalmak szent helyévé nőtte ki magát, mint azt Mladen Leskovac mondta egyik értékelő-köszöntő beszédében.¹²

Irodalomszervezői munkája céljaként Csuka Zoltán arra törekedett, hogy a magyar szellemi életet reálisan tájékoztassa a szomszédos államok irodalmi és kulturális életéről, valamint, hogy összekösse és bemutassa az

¹² Mladen Leskovac: Podvig Zoltana Čuke. *Letopis Matice srpske*, 1970. 406. 1. 93.

ezekben az államokban kialakult magyar kisebbségi irodalmakat. Vállalkozása nem volt minden előzmény nélkül. A *Vajdasági Írásban* rovatot indított Újarcú magyarok címmel az erdélyi és szlovenszkói magyar irodalmak bemutatására, a *Kalanyában* pedig Láthatár címmel foglalta rovatba a szerb és a horvát irodalom, kultúra egyes alkotásairól és jelenségeiről szóló írásokat. A Láthatár rovatot Magyarországon folyóirattá növesztette.

Csuka Zoltán folyóirata, a *Láthatár* a magyar időszaki kiadványok családjában nem állt egyedül és árván az új közép-európai humanitás keresésének a szándékával és programjával. A húszas évek végén *Híd* címmel indított orgánomot Csanády György, hogy a szomszédos népekre irányítsa a magyar közvélemény figyelmét. A harmincas évek elején Németh László a közép-európai népek „tejttestvériségéről” beszélt, és Közép-Európa címmel lapot szándékozott indítani, ám tervei, ötletei, szuggesztíói Gál István *Apolló* című folyóiratában valósultak meg. E folyóirat a legifjabb magyar író és tudós nemzedék szomszéd népi tanulmányainak az összefogására, irányítására vállalkozott.¹³

A *Láthatár* 1933 októberében jelent meg először. Az alcímbe sűrített programját így fogalmazta meg: „Tájékoztató az irodalmi és művészeti élet eseményeiről. Az összes magyar nyelvterületek irodalmi életének figyelője.” Ezt a summázatot azután néhány alkalommal átfogalmazta, az alaptételeket pontosabban kifejtette. De lássuk az első számot! A *Mit akar a Láthatár?* című programírásban Csuka Zoltán kijelöli elkövetkező munkájának területeit, irányait. Tíz pontban jelöli meg a teendőket. A magyar irodalom kérdéseit öt pontban tárgyalja: érinti a centrum és a vidék relációját, amely a 20. századi magyar irodalom egyik rákfenéje volt, részletezi az erdélyi, a szlovenszkói, a jugoszláviai és a szórványokban megnyilvánuló (Amerika) irodalmi élet követésének fontosságát. A hatodik és hetedik pontban a magyar irodalomnak más irodalmakhoz való viszonyát fejtegeti, s itt érdemes hangsúlyozni, hogy első helyre a szomszéd népek irodalmát és kultúráját helyezi, s második helyen beszél a világirodalom jelenségei követésének szükségességéről. „7. A jugoszláv, román és csehszlovák irodalmi és művészeti élet ismertetése. Minden politikai vonatkozáson túl is fontosnak tartjuk, hogy az e népekkel együttesen élő magyarság ezeknek a szomszédos népeknek irodalmát, kultúráját ismerje.”¹⁴

A politikai körülmények 1940-ben kedveztek legjobban az irodalmi kapcsolatok ügyének. Ennek az évnek a tavaszán jelent meg Budapesten

¹³ Czine Mihály: Csuka Zoltán II. *Jelenkor*, 1975. 10. sz. 935–936.

¹⁴ Csuka Zoltán: *Mit akar a Láthatár?* *Láthatár*, 1933. 1. sz. 2–4. Vö. Függelék 1. és 2. dokumentum.

Csuka Zoltán szerkesztésében a *Jugoslovensko-mađarska revija* szerbhorvát nyelven (cirill és latin betűs írással), de időnként helyet adott szlovén nyelvű közleményeknek is. A folyóirat alcímében ez állt: „tromesečni časopis za jugoslovensko-mađarsko kulturno zblizenje”. A feltett cél tehát az volt, hogy minél jobban elősegítse és elmélyítse a délszláv–magyar szellemi közeledést, de törekedjen a gazdasági élet keresztmetszetének a felvázolására is. A folyóirat a pécsi Nemzetközi Jogi Intézet kiadásában jelent meg.

Csuka Zoltán a folyóirat programjáról a *Prva naša riječ na srpskohrvatskom jeziku* címmel szól részletesebben, de megemlíti azokat az irányító elveket is, amelyek eddigi munkájában vezették, amikor is a *Láthatár* hasábjain a politikai viszonyok állásától függetlenül mindig a kapcsolatok fontosságát és a múlt ösztönző példáit emlegette.¹⁵

Csuka Zoltán a második világháború után 1946-ban jelentkezett először önálló délszláv műfordításkötettel, a *Délszláv balladák* című kiadvánnyal, amelyet Vuk Stefanović Karadžić eredeti népdalgyűjtéseiből válogatott és fordított.¹⁶ A válogatás némely darabja korábban megjelent egyes folyóiratok lapjain, ami azt jelzi, hogy a délszláv népköltészet kultuszának és befogadásának újraéledéséről van szó. Az Előszóban Csuka Zoltán a Duna menti népek sorstragédiájáról beszél, arról, hogy az e térségben egymás mellett élő népek sokszor érdekeikkel ellentétes célokért hullajtják véréüket, máskor viszont egymással szemben állva halnak meg egyazon eszméért – és nem tudnak egymásra találni. De reméli, hogy a sötét múlt erői eltűnnek, s a kézfogásra nyújtott kezek megtalálják egymást. A tanulmány ezután szól a délszláv népköltészet magyar recepciójának alakulásáról (*Vitkovics Mihály és Székács József fordításairól*), majd a délszláv népköltészet kialakulásáról és az európai irodalmakban kivívott helyéről tájékoztat. A délszláv népköltészetet jellemezve párhuzamot von a magyar népköltészet hasonló jelenségeivel. A délszláv balladákban az epikai, a magyarokban a drámai elemeket látja túlsúlyban. A délszláv balladákban mindig a lélek nemessége, a bátorság és a nagylelkűség szólal meg. A kötet egyes darabjainak ciklusokban való elrendezésekor a magyar szempontot érvényesítette a válogató, az első csoportba a magyar tárgyú balladákat osztotta (*Ženidba Janka Hunjadija, Majstor Manojlo, Ženidba Iva Golotrba, Boj Aradana s Komadincima, Ivo usarin i Avram spahija*).¹⁷ A kötetet a magyar tudományos és kulturális közvélemény nagy érdeklődéssel fogadta.

¹⁵ Zoltan Čuka: *Prva naša riječ na srpskohrvatskom jeziku. Jugoslovensko-mađarska revija*, 1940. 1. sz. 5–7.

¹⁶ *Délszláv népballadák*. Budapest, 1946

¹⁷ Hunyadi János násza, Manojlo mester, Pucérhasú Ivó házassága, Az aradiak és a komádiak harca, Iván huszár és Avram földesúr. In: 16. jegyzet 13–38.

Csuka Zoltán 1946 őszén a Magyar Kommunista Párt *Forum* című irodalmi, társadalomtudományi és kritikai folyóiratában megjelentette Ivan Goran Kovačić *Jama* című költeményének fordítását. A poéma elé Illyés Gyula írt rövid bevezetőt: Ivan Goran Kovačićot a halál költőjeként méltatja, aki a meghalásról, a szenvedésről mint az élet legérezhetőbb és legtudatosabb részéről szól.

Csuka 1946 nyarán magyarra fordította Petar Petrović Njegoš a *Hegyek koszorúja* című drámai költeményét, majd Ivo Andrić – akiről akkor még senki sem sejtette, hogy Nobel-díjas lesz – *Híd a Drinán* című regényét ültette át. A két fordítás különböző időpontban hagyta el a sajtót. Ivo Andrić regényének fordítása 1947-ben, a *Hegyek koszorúja* pedig az eredeti mű centenáriumának (1847–1947) tiszteletére 1948-ban jelent meg Budapesten.

Ivo Andrić *Híd a Drinán* című regénye óriási sikert aratott a magyar olvasóközönség körében. A kritika is értően fogadta, nem volt olyan magyar irodalmi folyóirat vagy komolyabb kulturális melléklet, amely ne foglalkozott volna ezzel a kivételes értékű epikai alkotással. Andrić volt az első jugoszláv alkotó, aki műveivel meghódította a magyar irodalmi közvéleményt, aki tartósan lekötötte az olvasók és a kritikusok figyelmét. Ivo Andrić művei hiánytalanul olvashatók magyar nyelven. Egy kivételével mindegyiket Csuka Zoltán fordította. Válogatott művei először magyar nyelven jelentek meg négy kötetben. A Nobel-díjas író műveinek magyar recepciójával eddig több tanulmány és visszaemlékezés foglalkozott. E dolgozatok tanulságosak a legújabb kori irodalmi kapcsolatok alakulása szempontjából. A *Híd a Drinán*, amely nem könnyű olvasmány, és amely egy kivételes történelmi egységnek, Boszniának az epikai megörökítése, öt kiadást ért meg magyar nyelven, és 300 000 példányban hozzáférhető. A fordításról Csuka Zoltán egyik interjújában a következőket mondja: „Jóval később, az ötvenes évek végén, amikor Herceg Noviban, a már világhírű író tengerparti villájában csendesen elbeszélgettünk, elmondotta, hogy a negyvenes években egy müncheni kiadóvállalat jelentkezett azzal, hogy olvasták a *Híd a Drinán* magyar fordítását, és szeretnék németre fordítani. Ezután a többi világnyelvre is lefordították: a nagy lavinát tehát a magyar fordítás indította el, s erre ma is büszke vagyok.”